նը խանգարեց 1900 թ. Բ. Դռան և Պետերբուրգի միջև կնքված համաձայնագիրը, որով արգելվում էր Արևմտյան Հայաստանում երրորդ պետության կողմից ճանապարհների կառուցումը։ Ռուսաստանն իր կողմից պարտավորվում էր արգելել մասսայական ջարդերի ժամանակ Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փախած հայերի վերադարձը հայրենիք։

Ամերիկյան իմպերիալիստները ևս տեղի բնակչության մեջ իրենց տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով, սկսած XIX դարի առաջին կեսից միսիոներական գործունեություն ծավալեցին Թուրքիայում, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում։ Ամերիկյան միսիոներների հատուկ կենտրոններ էին ստեղծվել Էրզրումում, Վանում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Այնթափում, Մարաշում և այլուր։ Հրապարակվում էին նաև մեծ քանակությամբ միսիոներական գրականություն, թերթեր, ամսագրեր և այլն։ Միայն Վանում ստացվում էր 45 օրինակ նման հրատարակություն[141]։

Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների պլանների մասին Ջոն Ռիդը ասել է. «Ամերիկյան կապիտալիստները ցանկանում են հայերի վստահությունը գրավել, որպեսզի իրենց թաթը դնեն Հայաստանի վրա և շահագործեն հայ ժողովրդին։ Հենց այդ նպատակով էլ ամերիկյան միսիոներները դպրոցներ են հիմնել Մերձավոր Արևելքում»[142]։

ԱՄՆ-ը բազմիցս հանդես է եկել ի պաշտպանություն Օսմանյան կայսրության «անձեռնմխելիության», դատապարտել սուլթանական բռնապետության դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժումները, ամեն կերպ ձգտել այն դարձնել իր ազդեցության շրջան։ ԱՄՆ-ի միսիոներները բորբոքում էին կրոնական գժտություններ, կասեցնում ազատագրական շարժման ամեն մի փորձ։

1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները շահարկում էին հայ աշխատավորի արյունը Թուրքիայում իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար։ Այդ նպատակով ԱՄՆ-ի կառավարությունը պահանջեց Թուրքիայից հատուցել ջարդերի ժամանակ ամերիկյան միսիոներների կրած նյութական վնասները և անմիջապես Ոսկեղջյուր ծոցը ուղարկեց «Կենտուկի» զրահանավը։ Ռազմական ուժի ճնշման տակ սուլթանը համաձայնվեց վճարել 95 հազար դոլար տուգանք և տրամադրել երկաթուղիների կոնցեսիա։

Այսպիսով, մեծ տերությունները շահագրգռված էին Թուրքիայում ամրապնդել իրենց տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը, որին հասնելու համար կանգ չէին առնում և ոչ մի միջոցի առջև։ Իմպերիալիստների այդ անհագուրդ շահերի զոհ դարձան հարյուր հազարավոր հայ աշխատավորներ։ Մեծ տերությունների թաղտվության պայմաններում անօգնական հայ ժողովրդի վիճակը գնալով ավելի վատացավ։

8. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ։ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ «ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ»

Հայդուկային շարժումը Թուրքական բռնակալության դեմ Բալկաններում (չետնիկների) և Արևմտյան Հայաստանում (ֆեդայիների) ազգային-ազատագրական ու գյուղացիության դասակարգային պայքարի յուրահատուկ ձև էր։

141 Տե՛ս Е. К. Саркисян, նշված աշխ., էջ 196.

142 «Первый съезд народов Востока. Стенограф. отчет», Петроград, 1920, стр. 123.

Այն տիրող կարգերի դեմ ուղղված ժողովրդի բողոքն էր, նրա ընդվզումը։ Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումն իր բնույթով ժողովրդա-դյուցազգեական, բուրժուա-դեմոկրատական էր։ Այն ուղղված էր ֆեոդալական-արսոլյուտիստական հարաբերությունների վրա խարսխված սուլթանական բռնապետության հայահալած քաղաքականության և սոցիալական կեղեքումների դեմ։ Զնայած ազգային հալածանքների էր ենթարկվում Թուրքիայում բնակվող ողջ հայ ժողովուրդը, բայց աշխատավոր զանգվածների հարստահարությունն ավելի ուժեղ էր։ Եվ պատահական չէ, որ հայդուկային խմբերը կազմվում էին ազգարնակչության աշխատավորական դասերից։ ՌՍԴՐԿ II համագումարին Բաքվի կոմիտեի ներկայացրած զեկուցագրի մեջ, որը կազմել էր Բ. Կնունյանցը, հայդուկային խմբերը համարվում էին արևմտահայ շարժման հեղափոխական ուժը[143]։

Հայդուկները պայքարում էին Թուրքական պաշտոնյաների, բեկերի և աղաների դեմ, վրեժխնդիր լինում աշխատավորների տառապանքների համար։ Նրանց նպատակն էր ստիպել Բ. Դռանը բարենորոգումներ կատարել, վերջ տալ բռնություններին խաղաղ բնակչության նկատմամբ։ Նրանք ժողովրդի շահերի հերոս պաշտպաններն էին։

Հայդուկային շարժումը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում։ Այն բարձր է պահել հայ ազատագրական պայքարի դրոշը, ժողովրդին ներշնչել, որ նա կարող է ազատագրվել միմիայն պայքարի ճանապարհով։

Հայ ազատագրական պայքարում հայդուկային շարժման ականավոր դեմքերից էին Աղբյուր Սերորը, Հրայրը, Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը և ժողովրդի ծոցից ելած քաջարի շատ այլ մարտիկներ։ Նրանք կոչ էին անում հայ ժողովրդին միասնական ուժերով պայքարի դուրս գալ Թուրքական բռնապետության դեմ և ազատագրվել անագորույն լծից։ Այդ նպատակին հասնելու համար օգտագործում էին բոլոր հնարավոր միջոցները։

90-ական թվականների կեսերին կազմակերպելով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջանների բնակչության ինքնապաշտպանությունը, նրանք շարունակում էին կարևոր դեր խաղալ արևմտահայության ազատագրական պայքարում նաև 90-ական թվականների վերջերին։

Հրայրը (Արմենակ Ղազարյան) 90-ական թվականների վերջերին սկսում է խուսափել խմբակային կոիվներից և մեծ նշանակություն տալով ժողովրդական շարժումներին, աշխատում է պայքարի մեջ ներքաշել ավելի մեծ զանգվածներ։ Նա դատապարտում էր ազգային ուժերը ջլատելու բուրժուական կուսակցությունների վարքագիծը և պայքարի արկածախնդրական տակտիկան։

Հրայրը Թուրքական բռնապետության դեմ ոչ միայն հայերին, այլև քրդերին ոտքի հանելու նպատակով շրջում էր Տարոնի քրդական գյուղերը։ Համիդյան իշխանությունները նկատել էին Հրայրի գործունեությունը և նրան վերցրել հսկողության տակ։ Խուսափելով հետապնդումից, Հրայրը առ ժամանակ իջավ սարերից և հաստատվեց Ղզլաղաջում, արտաքուստ ձևացնելով, թե հեռու է հայդուկային շարժումներից, մինչդեռ իրականում ղեկավարում էր այդ շարժումները։ Նա ուղղություն էր տալիս հայդուկների գործողություններին, լուծում նրանց վեճերը, կազմակերպում սպառազինումը և այլն։ Շնորհիվ Հրայ-

143 Տե՛ս «II սъезд РСДРП. Протоколы», М., 1959, стр. 530.

րի ձեռնարկած միջոցառումներին, մի շարք տեղերում հայդուկները ետ շպրտեցին աղայական հրոսակախմբերին և աղատեցին գյուղացիների հոտերը։

Այս շրջանում սկսում է հայդուկային ակտիվ գործունեություն ծավալել նաև Անդրանիկը (Անդրանիկ Օզանյան)։ Դեռ փոքր հասակից ականատես լինելով թուրքական պաշտոնյաների վայրագություններին, որոնք գործադրվում էին հարստահարվող զանգվածների, հատկապես հայերի հանդեպ, Անդրանիկը կոփվեց, առնականացավ ու դարձավ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսը։

Ծանոթանալով հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին, նա լցվում է ատելությամբ դեպի բռնակալներն ու հարստահարողները և իր կյանքի նպատակը դարձնում նրանց դեմ պայքարը։

Հակառակ դաշնակցական գործիչների, որոնք հայ ազգային շարժումները համարում էին իրենց ծառայության արգասիքը, Անդրանիկը գրել է. «Այս երդումը եղավ՝ առանց մեզ ըսելու, թե ինչ կուսակցության կպատկանինք. մենք չգիտեինք ալ, թե կան զանազան կուսակցություններ»[145]։ Այդ տարիներին արևմտահայությունն, անկախ այս կամ այն կուսակցության գոյությունից, ելնելով իր ծանր վիճակից, ազատագրական պայքար էր ծավալում թուրքական բռնակալության դեմ[146], «Թե՛ մշեցին, և թե՛ սասունցիներ երբեք չհետաքրքրվեցան այդ կուսակցությանց ծրագիրներով... Մենք՝ մշեցի և սասունցիներս, միմիայն մեր ազգի փրկության սիրույն ամեն զոհողություն հանձն կառնեինք...»[147]։

Ազատության կարոտ ժողովուրդն իրոք պայքարի էր ելնում առանց գաղափար ունենալու այդ կուսակցությունների ծրագրի կամ նպատակների մասին, ըստ որում առանձին տեղերում ստեղծված կազմակերպություններն էլ աստիճանաբար դառնում էին տեղական հոգևորով զբաղվող ընկերություններ։ Այսպես, 1892 թ. Մալաթիայում ստեղծվել էր հնչակյաններին համակրող ոչ մեծ մի խումբ, որը, սակայն, իր կուսակցական աշխատանքով ոչնչով աչքի չի ընկել, իսկ դաշնակցականների առաջին ներկայացուցիչը Մալաթիա է այցելել միայն 1908 թ. և ստեղծել համակրողների խումբ՝ «Մասյաց ընկերություն»[148] անվան տակ։ Այդպես էր նաև Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում։

Աշխատելով Շապին Կարահիսարում որպես հյուսն, Անդրանիկը 1883 թ. ականատես է լինում, թե ինչպես թուրքական ոստիկանը ծեծում է անմեղ հայերից մեկին, ծաղր ու ծանակի ենթարկում նրա լեզուն ու հավատը։ Նա հարձակվում է ոստիկանի վրա և անմեղ զոհին ազատում նրա ձեռքից։ Թուրքական իշխանությունները ձերբակալում են հանդուգն երիտասարդին ու փակում բանտում։ Սակայն բարեկամների միջնորդությամբ Անդրանիկը ազատվում է բանտից և 1884 թ. մեկնում Կ. Պոլիս։ Այստեղ նա աշխատում է որպես հյուսն և մտերմանում հայրենասեր երիտասարդների հետ։

Կ. Պոլսում Անդրանիկը շփվում է հասարակական տարբեր շրջանների

---

145 «Անդրանիկի հուշերը», I մաս, «Հայրենիք», 1930, էջ 74—75։

146 Տե՛ս Ե. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 118—127։

147 «Հարազատ պատմություն Տարոնի», Կահիրե, 1962, էջ 67, խմբագրությամբ Աղան Տարոնցի, հեղինակներ Սարգիս և Միսակ Բգեյան։

148 «Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց», էջ 875—878։

հետ, լայնացնում իր մտահորիզոնը և տեսնում գոյություն ունեցող ազգային հալածանքներն ու բռնությունները։ Չհանդուրժելով հայերի նկատմամբ կիրառվող վայրագությունները, Անդրանիկը 1892 թ. սպանում է մայրաքաղաքի հայատյաց ոստիկանապետին և իշխանությունների հետապնդումներից ազատվելու համար տեղափոխվում Ռումինիա։

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելքն Անդրանիկը տեսնում էր հայ ժողովրդի ուժերը միավորելու և դրանից նրան օգնություն կազմակերպելու մեջ։ Դրա համար էլ նա գնում է մի շարք հայ գաղթավայրեր և լայն աշխատանք ծավալում, ծանոթանում բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարին։ Նա մի խումբ ընկերներով լինում է նաև հայրենիքում, շրջում Տարոնի, Սասունի, Վանի և մի շարք այլ շրջաններում։ 1895 թ. Անդրանիկն անցնում է Ռուսաստան, գնում Սևաստոպոլ, Յալթա և այլ տեղեր ու կազմելով 26 հոգուց բաղկացած մի զինված խումբ, 1895 թ. հուլիսին վերադառնում է Արևմտյան Հայաստան։ Բասենի գաշտով խումբը ծպտյալ հասնում է Գոմաձոր, որտեղ նրանց տեղացի կտրիճներից միանում են Ալեքսանդրը և Սողոն։ Ամենուր հայ գյուղացիները պատսպարում, կերակրում և օգնություն էին ցույց տալիս նրանց։ Աննկատ մնալու համար օգոստոսին խումբը ցրվում է խնուսի գյուղերում։

Մոտ քսան օր Անդրանիկն ու նրա ընկերները մնում են Բերդակ, Ալվարինջ, Հավատորիկ գյուղերում և Առաքելոց վանքում։ Ապրոն (Մկրտիչ Սահակյան) մեկնում է Մուշ, որտեղ հավաքվել էին մի շարք երկրների հյուպատոսներ՝ Սասունի 1894 թ. դեպքերի հետ կապված հարցերը քննելու համար։ Նա հետևում էր այդ հարցերի քննարկման ընթացքին և տեղյակ պահում հայրենասիրական խմբերին։ Անդրանիկը գրում է. «Ապրոյից լուր եկավ, որ մենք նորեն Սասուն բարձրանանք»[149]։

Անդրանիկը վերհիշելով, որ այդ օրերին Սասունը ազատ շունչ էր քաշում, նշում է. «Հեղափոխականը տուրքի պես կպաշտեին»։

1896 թ. Սասունում իրարից անջատ գործում էին Անդրանիկի, Աղբյուր Սերոբի և Սպաղանցի Մակարի խմբերը։ «Այս երեք խմբերը շկարենալով իրար հետ համաձայնություն գոյացնել, ամեն մեկը իր խելքի փչածին համաձայն կշարժերը»[150]։ Բնակչությունը ցանկանում էր այդ խմբերը միավորել և ազատագրական շարժմանը մի միասնական ընթացք տալ։ Անդրանիկը ևս ջանքեր էր գործադրում ուժերը միավորելու և ավելի կազմակերպված ու մասսայական պայքար մղելու համար։ Նա մեկնում է Խլաթ, որտեղ գտնվում էր Աղբյուր Սերոբի խումբը։ Նրանք պայմանավորվում են միացնել իրենց խմբերը և գործել միասին։ Ծանոթանալով ազատագրական շարժման ընդհանուր վիճակին, Անդրանիկը համոզվում է, որ նորից պետք է Ռուսաստան վերադառնալ և անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպել։ 1896 թ. մարտին Սասունից նա 16 հոգով անցնում է Սևաստոպոլ, ուր մնում է յոթ ամիս, լինում է Յալթայում, Ղրիմի մի շարք վայրերում։ Այստեղ Անդրանիկը եռուն գործունեություն է ծավալում, հայ հասարակական շրջաններին ծանոթացնում Արևմտյան Հայաստանի վիճակին, քննարկում ազատագրական պայքարի ծրագիրը, կոչ անում օգնության ձեռք մեկնել Թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողո-

149 «Անդրանիկի հուշերը», II մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1930, էջ 107։
150 «Հարազատ պատմություն Տարոնի», էջ 103։

վրդին։ Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում. Անդրկովկասում շրջագայելուց հետո, Անդրանիկը 1897 թ. վերադառնում է Արևմտյան Հայաստան։ «Խիզճս հանգիստ չէր,— գրում է Անդրանիկը,—գիշեր-ցերեկ մտածմունքս հրացանն ու Երկիրն էր»[151]։

Սևաստոպոլից վերադարձի ճանապարհին Կարսի մոտ մի թուրք ծերունի նրանց հյուրասիրելով ասում է. «Բարեկամնե՛ր, այս երկու տարվան մեջ հարյուրավոր երիտասարդներ էս ճամփով կանցնեն։ Չեմ գիտեր պատճառն ի՞նչ է։ Ես կյանքս հոս եմ անցուցեր և երբեք էսպես հայ չեմ տեսեր էս կողմն անցած։ Ում որ կհարցնես, կըսեն՝ վանեցի ենք, մշեցի ենք, բիթլիսցի ենք։ Բայց նրանց ճանապարհը Տրապիզոնով է, ինչո՞ւ այնտեղից չեն երթար։ Այն ճանապարհը շատ անապահով է, գող, ավազակներ շատ կան. նրա համար մենք այստեղից կերթանք։ Հը՛մ,— ըսավ քմծիծաղով,— ես ամեն բան գիտեմ. մեր սուլթանը և պաշտոնյաներն են ավազակ, իսկ ժողովուրդն անոթի կմընա»[152],

Աղբյուր Սերոբ (Սերոբ Վաղոանյան)

1897 թ. հուլիսի 15-ին Անդրանիկը մի շարք ընկերների հետ մեկնեց Սանամերկ, Հաջորդ օրը նրանք հասան Խոյից ոչ հեռու ընկած հայկական գյուղերը։ Այստեղից էլ առաջ շարժվելով, անցան Թուրքիա։

1898 թ. ձմռանը Գուրգենը, Աղբյուր Սերոբը և մյուսները հաստատվել էին Գելիեզուանում։ 1898 թ. գարնանը Ցրոնք գյուղում դավաճանության զոհ են դառնում ականավոր հայդուկներ Գուրգենը, Թուբենը, Փարսադանը, Տիգրանը, Վարդանը, վանեցի Կարապետը և ալաշկերտցի Մկրտն։ Նրանց թաղման սգահանդեսին Սերոբը հայտարարում է. «Նրանք մեռան, մենք մնացինք, սրանից վերջ մենք գործերը պիտի շարունակենք»[153],

Աղբյուր Սերոբը հայտնի էր իր քաջագործություններով։ Անդրանիկը և Սերոբը ջերմ մտերիմներ էին։ Այդ մասին Անդրանիկը գրել է. «Մինչև վերջին շունչը ինձ իրեն զավակն ալ ավելի կսիրեր։ Ես հոգով հավատացած էի այդ բանին։ Ինչ որ ալ հարցնեի իրենց բացակայության ըրած գործողությանը՝ նա միշտ կըսեր. «Ինձմից մի հարցներ, ինչ որ խելքդ կտրե էն ըրէ»[154], Սերոբը Անդրանիկի մասին հիացմունքով էր խոսում. «Այս տղան մեծ անուն պիտի ունենա»։

151 «Անդրանիկի հուշերը», III մաս, էջ 117։

152 Նույն տեղում։

153 Նույն տեղում, IV մաս, էջ 116։

154 Նույն տեղում, էջ 117։

90-ական թվականների վերջերին Աղբյուր Սերոբի անունը սարսափ էր ազդում թուրք աստիճանավորների ու ցեղապետերի շրջանում։ Նա մարտընչում էր համիդյան բռնապետության դեմ իր եղբայրների հետ միասին, իսկ կինը՝ Սոսեն, միշտ իր ամուսնու մոտ էր, ժողովրդի ազատագրության համար պայքարողների շարքերում։

Թուրքերի՝ Սերոբին որսալու ճիգերը ապարդյուն էին անցնում։ Սակայն Հյուսեին էֆենդին կաշառում և իր գործակիցն է դարձնում Սասունի Գեղաշեն գյուղի բնակիչ Ավդին, որը 1899 թ. թունավորում է Սերոբին և հայտնում ցեղապետ Խալիլ աղային։ Խալիլը իր խմբով և թուրքական մի զորամասի օգնությամբ գիշերը գաղտագողի պաշարում է Սերոբի հանգրվանած Գելիեգուզան գյուղը և լույսը բացվելուն պես հարձակման անցնում։ Սերոբը իր ընտանիքի և ընկերների հետ կռվելով բարձրանում է Անդոք լեռը։ Խալիլ աղային ավազակախումբը շրջապատում է հայդուկապետին, որը այդ անհավասար մարտում մինչև վերջին փամփուշտը կռվում ու նահատակվում է[155]։

Հոհվում են նաև Սերոբի եղբայրները՝ Մխոն և Զաքարը։ Սերոբի հետ էին նրա 12 ընկերները։ Կռվի թեժ պահին Սոսեն արտակարգ հերոսությամբ տղայի՝ Հակոբի հետ օգնում էր ամուսնուն։ Շուտով զոհվում է նաև Հակոբը։ Դրանից հետո միայն թուրքերին հաջողվում է վիրավոր և գիտակցությունը կորցրած Սոսեին գերի վերցնել։ Աղբյուր Սերոբի գլուխը սվինի ծայրին հագցրած՝ Խալիլ աղան շրջել է տալիս Մուշի փողոցներում, ապա տանում Բիթլիս, ցանկանալով սարսափ տարածել հայերի մեջ։ Սակայն թուրքական կառավարությունը, զգալով ընդհանուր հուզումների վտանգը, Սերոբի գլուխը հանձնում է Բիթլիսի հոգևոր առաջնորդ Զիլինկերյանին, որը հողին է հանձնում ս. Կարմրակ եկեղեցու բակում։ Այստեղ է թաղված նաև 1893 թ. թուրքական իշխանությունների կողմից կախաղան բարձրացված Մարգար վարժապետը[156]։ Հետագայում հայ հայրենասերները Սերոբի շիրիմի վրա հուշարձան կանգնեցրին։

Սերոբի կորուստը ցնցող տպավորություն գործեց ազատագրական պայքարի մարտիկների շրջանում։ Սերոբի մահից հետո խմբի ղեկավար է ընտրվում Անդրանիկը։

Անդրանիկը որոշում է Սերոբի և անհամար անմեղ զոհերի վրեժը լուծել և սանձահարել բռնակալներին։ 1900 թ. հոկտեմբերին տեղեկանալով, որ Խալիլը Խաս գյուղից պետք է մեկներ և անցներ ս. Աղբերիկի կիրճով, կարգադրում է հայդուկներին դարանակալել և սպանել նրան։ Կարգադրությունը կատարվում է։ Խալիլի մոտ Անդրանիկը գտավ նրա 13 հայ լրտեսների կնիքները։ Այդ դավաճանները նույնպես ստացան իրենց արժանի պատիժը։ Խալիլի սպանությունը թուրք աստիճանավորներին ու ցեղապետերին զսպելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ[157]։ Անդրանիկի հանձնարարությամբ Մուշում լայն աշխատանք էր տարվում ազգային-ազատագրական պայքարը ծավալելու ուղղությամբ։

Խտանիում հայդուկների ընդհանուր ժողով գումարվեց, որի մասնակիցները հավատարմության երդում տվեցին Անդրանիկին։ Ազատասիրական պայ-

155 Տե՛ս «Հարազատ պատմություն Տարոնս», էջ 105։

156 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82։

157 Տե՛ս Ս. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, էջ 183—185։

քարի մարտիկները հայտարարում էին. «Հրամանատարության պաշտոնը տալու ենք այն ընկերոջ, որ Սերոբի մահին հետո առաջնորդել է ֆեդայիներու շարքերը... Անդրանիկն է այդ առաջնորդը, և եթե անդամ նա մեռած լինի, անոր դիակը մեր դրոշակին հետ պետք է տարվի մեր առջևեն դեպի կռիվ ու ազատություն»։

Բազմաթիվ նյութեր ցույց են տալիս, որ Անդրանիկը երբեք նախահարձակ չի եղել, այլ պաշտպանել է անօգնականներին։ Շենիկցի և սեմալցի հայ գյուղացիների հետ զրուցելիս, մի առիթով Անդրանիկը նկատել է. «Մինչև հիմա ի՞նչ կռիվ է եղել, որ ես իմ կողմես հարձակում ընեի. կռիվ մը ցույց տվեք, որ ես իմ կողմես տեղիք տված ըլլամ»[158]։

Անդրանիկի մղած կռիվները, ինչպես նաև հայ ժողովրդի կենաց և մահու մյուս մարտերը, նպատակ ունեին Թուրքական արյունոտ յաթաղանից պաշտպանել հայրենիքն ու ժողովուրդը։

* * *

Անդրանիկը սկզբից ևեթ կարևոր նշանակություն էր տալիս ազատագրական շարժումների ռազմական նախապատրաստմանը, նրա ղեկավարների ու մասնակիցների մարտական պատրաստականությանը։ Հատկապես Արևմտյան Հայաստանի լեռնային պայմաններում Թուրքական բռնակալության դեմ մարտեր վարելու գործը նա մեծ արվեստ էր համարում, հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հայդուկների կոփվածությանը, նրանց ազնվությանն ու նվիրվածությանը։ Այդ սկզբունքներից ելնելով, նա կազմեց հատուկ հրահանգներ, որոնք ուսումնասիրում և գործադրում էին նրա բոլոր մարտիկները։ Այդ հրահանգներն սկզբում ձեռագիր էին, ապա 1907 թ. լույս տեսան ծնվում՝ «Մարտական հրահանգներ» վերնագրով։ Անդրանիկն այդ գրքույկը նվիրեց ազատագրական պայքարում ընկած իր ընկերների հիշատակին։ «Մարտական հրահանգները» ռազմական գործողություններ վարելու մի ուշագրավ ձեռնարկ է, որտեղ, հաշվի առնելով Արևմտյան Հայաստանի առանձնահատուկ պայմանները, տրվում են հայ ժողովրդի ազատագրության համար պարտիզանական կռիվների տակտիկան ու կազմակերպական դրույթները։

«Մարտական հրահանգներ» գրքույկի 15 բաժինները պարունակում են ազատագրական մարտեր վարելու շատ հետաքրքիր խորհուրդներ՝ սկսած զինվորական խորհրդից, մինչև առանձին խմբերի ու անհատների գործունեությանը վերաբերող հրահանգները, ապա և երիտասարդությանն ուղղված պատգամները։

Անդրանիկի մշակած կանոնադրության համաձայն, ազատագրական պայքարի ղեկավար մարմինը «Զինվորական խորհուրդն» է, որն իր կազմում պետք է ունենա առնվազն 12 փորձված անդամ։ Հաշվի առնելով Թուրքիայում տիրող դաժան պայմանները, այն կարող է գտնվել երկրից դուրս, մի որևէ հարմար վայրում, որտեղից հնարավոր կլինի սերտ կապեր պահպանել մարտական միավորումների հետ և ղեկավարել նրանց գործողությունները։ Մարտական միավորումների մեջ ընդգրկված երիտասարդներից պահանջվում էր, որ նրանք երդում տան «Զինվորական խորհրդին» և «ուխտեն իրենց անձը

158 «Անդրանիկի հուշերը», VII մաս, էջ 81։

զոհել հայրենիքի ազատության և ինկած հազարավոր նահատակներու համար»[159]։

«Զինվորական խորհուրդը» հոգ է տանում հրամկազմի ու մարտիկների ռազմական պատրաստականության, զենքի ու զինամթերքների պաշարներ կուտակելու, մարտական խմբերի ձևավորման և նրանց կազմակերպման մասին։ Դրսից Արևմտյան Հայաստան անցնող խմբերը պետք է բաղկացած լինեին 35, 55, 75 կամ 95 մարտիկներից։ Հաշվի առնելով թշնամու ուժը, խորհուրդ չէր տրվում 35 մարդուց պակաս խմբեր ուղարկել։

Խմբի կազմում պետք է լինեին ռումբ ձուլողներ և պատրաստողներ, զինագործներ, բժիշկ կամ վիրաբույժ, ատաղձագործ, կոշկակար, դերձակ, լուսանկարիչ և այլն։ Նրա անդամները «բարոյապես բարձր պիտի պահեն ոիրենք և ապրելով ժողովուրդին մեջ՝ լավ տպավորություն պիտի թողնեն անոնց վրա»[160]։ Խումբը պետք է ունենա իր ընդհանուր դրոշը, նշանաբանը և այլն։ Խմբերից յուրաքանչյուրը պետք է բաժանվի տասնյակների՝ իրենց տասնապետով։

Անդրանիկն անհրաժեշտ ցուցումներ է տալիս՝ ելնելով կոնկրետ իրադրությունից և հանգամանքներից. առաջին գնացողները պետք է մշտապես պատրաստ լինեն կրակ վարելուն, կատարյալ տիրապետեն քրդերենին ու թուրքերենին, որպեսզի պատահողների մեջ կասկած չառաջացնեն։ Ճանապարհին կարելի է հանգիստ առնել 10—15 րոպե՝ միայն ուղեկցող-առաջնորդների ցույց տված հարմար տեղերում, համապատասխան տարածության վրա հերթապահներ նշանակելուց հետո, ծխել ծածուկ։ Ճանապարհ ընկնելիս պետք է ստուգել ընկերների ներկայությունը, քանի որ հոգնածությունից ոմանք կարող են քնել և խմբից անջատվել։ Իսկ եթե թշնամու դեմ մարտ մղելը դառնա անխուսափելի, ապա առաջին կրակողները պետք է հայդուկները լինեն, որպեսզի թշնամուն խուճապի մատնեն։

Նշվում են նաև, թե ինչպես դասավորել ուժերը, եթե թնդանոթով է գրոհում թշնամին, և ինչպես որոշել նրա հեռավորությունը, ինչպես դուրս գալ շրջապատումից և մարտ վարելու զանազան մանրամասներ։ Մասնավորապես ընդգծվում է, որ ապացուցված է, թե «տասը ֆեդայի ուրախությամբ կը կռվին 100—200 զինվորի դեմ» և հաղթանակի կհասնեն[161]։

Անդրանիկը այն միտքն էր զարգացնում, որ ռազմական արվեստին տիրապետելը և բարձր կարգապահությունը, հմտությունն ու հերոսությունը մարտիկին դարձնում են անպարտելի, պայմաններ ստեղծում, որ նա միայնակ պարտության մատնի տասնյակ բաշիբոզուկների։

«Խումբը երկրի մեջ» բաժնում նա անդրադառնում է այն բոլոր պայմաններին, որոնք անհրաժեշտ են ռազմական ուժերի համալրումն ապահովելու համար։ Եթե ռազմական գործողությունների հարկ չկա, ապա «պետք է խումբը մասամբ ցրել, որովհետև դժվար է հարյուր հոգի կերակրելն ու թաքցնելը»[162]։ Տեղացիները պետք է ուղարկվեն իրենց գյուղերը, ապրեն այնտեղ և կապ պահպանեն խմբի զեկավարի հետ։ Նրանք միաժամանակ պետք է տեղի երի-

---

159 Անդրանիկ, Մարտական հրահանգներ, Ժնև, 1907, էջ 7։

160 Նույն տեղում, էջ 8։

161 Նույն տեղում, էջ 24։

162 Նույն տեղում։

տասարդությունից խմբեր կազմեն ու զինավարժություններ անցկացնեն։ Անհրաժեշտ է համարվում զենք և զինամթերք ձեռք բերել, զինապահեստներ պատրաստել, ժողովրդին ինքնապաշտպանության համար զինել և այլն[163]։

Պետք է նաև նախապես մանրամասն ուսումնասիրել հնարավոր պատերազմական գործողությունների վայրը, լուրջ աշխատանք տանել բնակչության շրջանում և բոլորին գաղտնապահություն սովորեցնել, վաղօրոք պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել։ Ռազմական գործողությունների ծրագիրը կազմելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել բոլոր հնարավորությունները, հատուկ մարդկանց միջոցով տեղեկություն ստանալ թշնամու ուժերի և նրա դասավորության մասին։ Պետք է ամենայն զգուշությամբ հայտնաբերել լրտեսներին ու դավաճաններին։ Բացի հիմնական խմբերից, պետք է ունենալ նաև մանր խմբեր, որոնք լավ են գործում լեռնային ու անտառային վայրերում, արագաշարժ են։ Այսպիսի խմբերը ժամանակ առ ժամանակ պետք է փոխեն իրենց տեղը, որպեսզի բնակիչները չիմանան նրանց գտնվելու վայրը։ Սակայն նրանք պետք է հատուկ ծածկագրով կամ նշանաբանի միջոցով կապ պահպանեն կենտրոնի ու հարևան խմբերի հետ։

Հետաքրքիր է «Ապստամբություն» բաժինը, որտեղ նախատեսվում է ընդհանուր և ամեն մի առանձին նյութի համար հատուկ ծրագիր մշակել՝ հաշվի առնելով աշխարհագրական միջավայրը, թշնամու ուժերը։ Այդ ծրագիրը պետք է ներկայացվի «Զինվորական խորհրդի» քննությանը և մնա խիստ գաղտնի։ Գաղտնապահությունը համարվում էր հաղթանակն ապահովելու կարևոր պայմանը։

«Հրահանգներում» իր արտահայտությունն է գտել հանկարծակի և սրընթաց հարվածի տակտիկան։ Փոքր խմբերով թշնամու բազմաքանակ զորաբանակին պարտության մատնելը հաղթանակի հասնելու կարևոր պայմաններից մեկն է։ Ընդգծվում է, որ պետք է նախահարձակ լինել։ Անդրանիկը զգուշացնում է, որ կառավարական զորքերը աքցանի մեջ ընկնելով, կդիմեն խորամանկության՝ առաջարկելով բանակցություններ, «անկե ետքը ալ մի սպասեր կառավարական էնտրիգներուն, անիկա կուգե քեզի հետ խաբեբայությամբ և շողոքորթությամբ բանակցիլ՝ չընդունիս։ Ուր որ թշնամիին ուժը քիչ է և համոզվիս, թե քիչ զոհ տալով կարող ես հաղթել՝ մի սպասեր, հարձակե, բայց միշտ իրիկվան դեմ»[164]։

Անդրանիկը նշում է, որ հայրենիքի ազատության համար մարտնչող «հայդուկային կեանքը... ամենաբարձր կեանքն է աշխարհիս մեջ...»[165], և միաժամանակ զգուշացնում, որ զինվորը, նվիրվելով իր ժողովրդի սրբազան գործին, պարտավոր է լինել խիստ գաղտնապահ ու կարգապահ, վարք ու բարքով մաքուր և անարատ, ունենա համեստ պահանջներ։ «Ուտելիքին պետք է հավասար նայիք։ Խնձոր մըն ալ ունենաք, բաժնելու եք... Տասնապետները՝ կերակուրի ժամանակ առանձին պետք չէ որ նստին... ոգելից ըմպելիները արգիլված է խումբերուն...»[166]։ Կանոնների 13-րդ կետում մատնանշված է. «ժողովրդին հետ սիրով և քաղցրությամբ վարվելու անհրաժեշտությունը»։ Կարևոր տեղ է հատկացված զինված խմբերի և ժողովրդի կապին, թշնամու դեմ

163 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27։
164 Նույն տեղում, էջ 39։
165 Նույն տեղում, էջ 40։
166 Նույն տեղում, էջ 42։

նրանց համատեղ հանդես գալուն։ Առանց ժողովրդի «քաջալերության և գործնական մասնակցության՝ ոչինչ չենք կրնար ընել»[167]։

«Հրահանգներում» նշվում է նաև, որ եթե մեկը կառավարությունից փախստական է, պետք է նրան ընդունել։ Եթե կարող է զինվոր լինել՝ վեց ամիս փորձելուց հետո ընդունել, իսկ եթե ոչ՝ օգնել արտասահման անցնելու։ Նույն կարգով խումբը կարող է որոշ ժամանակ ստուգելուց հետո փախստական թուրք զինվորներին ևս ընդունել։ Սակայն բոլոր դեպքերում էլ պահանջվում է խիստ զգուշություն և լավ ստուգում, որպեսզի կանխվի դավաճանությունը։

Այս և բազմաթիվ այլ փաստեր հաստատում են Անդրանիկի դիրքորոշումը մյուս ժողովուրդների, ինչպես նաև թուրք ժողովրդի նկատմամբ։ Նա պաշտպանում էր թուրքական դաժան քաղաքականության դեմ պայքարող բոլոր ճնշվածներին ազատագրելու սկզբունքը։

Ուշագրավ է նաև «Գյուղական դատեր» բաժինը։ Այստեղ նշվում է, որ եթե գյուղերում դատական գործ է ծագում, ապա գյուղացիները պետք է խուսափեն կաշառակեր պետական պաշտոնյաների որոգայթն ընկնելուց և իրենցից ընտրված մարդկանց միջոցով վերջացնեն իրենց դատը[168]։ Իսկ եթե գյուղի ընտրյալները չկարողանան հարցը լուծել, ապա զինվորական խումբը պետք է գործը իր ձեռքը վերցնի և արդարադատ վճիռ կայացնի։

«Քրդերը և քրդական միությունը» բաժնում Անդրանիկը այն միտքն է զարգացնում, որ հայերի, քրդերի և բոլոր ժողովուրդների միասնական ճակատն ու բարեկամական միությունը հրատապ անհրաժեշտություն է սուլթանի հալածանքներին վերջ տալու համար։ Ընդգծելով, որ քրդական ցեղերը մեծ ուժ են թուրքական բռնապետության ձեռքին և կարող են մինչև 150.000 զինվոր հավաքագրել, նա նշում է, որ այդ բոլոր ցեղերը ի վերջո կմիանան հայերի հետ։

«Հրահանգները» ավարտվում են «Երիտասարդություն» բաժնով, որտեղ Անդրանիկը, հանրագումարի բերելով իր երկարամյա պայքարի փորձը, կյանքի դաժան դպրոցում ստացած գիտելիքները, համեստաբար գրում է. «Ես ոչ զինվորական վարժարանի ընթացքը ավարտած եմ, ոչ ալ մասնագիտական նյուղ մը մշակած, հետևաբար հավակնություն չունիմ երբեք մասնագիտական գործ մը ներկայացնելու»[169]։ Նա նշում է, որ կյանքն է եղել իր դաստիարակը։ Հայրենի երկիրը բարբարոսների լծից ազատելու համար հրահանգում է հայ երիտասարդությանը կազմակերպվել և ռազմական գիտելիքներ ձեռք բերել։

«Մարտական հրահանգները» ավարտվում են հայ երիտասարդությանն ուղղված հայրենասիրական կոչով. «Ես չեմ, որ կհրավիրեմ ձեզ, արտասահմանյան հայ երիտասարդներ, այլ դժբախտ հայրենիքին հողն ու քարը իրենց արյունով ներկած մեր նահատակներն ու պաշտելի հերոսներն են, որ կոչ կընեն ձեզի՝ զենքի, զինավարժության ու վրեժխնդրության։

Լսեցե՛ք անոնց ձայնը, որ մեր կյանքի ձայնն է»[170]։

«Մարտական հրահանգներում» Անդրանիկը կարողացել է մատչելի և հմտությամբ ներկայացնել հայդուկային կռիվների իր փորձն ու տեսությունը։ Այդ գիրքը հայ ժողովրդի ռազմական պատմության հետաքրքիր և ուշագրավ էջերից է։

167 Նույն տեղում, էջ 43։
168 Նույն տեղում, էջ 71։
169 Նույն տեղում, էջ 76։
170 Նույն տեղում, էջ 78։